

конфесійної). Також проаналізовано динаміку й вектори суспільної думки Заходу на різних етапах розвитку незалежної України (роззброєння, олігархізація, вибори).

Монографія гармонійно вписується в державні наукові та навчальні програми, що діють у вітчизняній системі вищої освіти й науково-дослідних установ. Маючи за плечима певний педагогічний досвід, автор із повним правом висловив доволі слушну пропозицію. Ідеться про те, щоб на історичних факультетах вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації запровадити окремий нормативний курс “Історія незалежної України” (3-й курс денного й 4-й курс заочного відділень). Штучність поєднання двох періодів (радянського й незалежного) нині є очевидною.

У сформульованій Р.Офіцинським проблемі поле історичних досліджень ще нагадує цілину. Приміром, провідні зарубіжні щоденні газети “The Financial Times”, “Neue Zürcher Zeitung”, “Frankfurter Allgemeine Zeitung”, “Le Monde”, “The New York Times”, “The Washington Post”, “The Globe and Mail” тощо зачекалися на спеціальні українознавчі студії. Поряд із тим відзначимо декілька побажань, які б стали авторові в пригоді.

На нашу думку, варто було б зайняти чітку наступальну позицію при висвітленні історіографічного аспекту, тобто дати справді критичний зріз наявної наукової літератури. Бачимо там чимало випадкових публікацій, щедро профінансованих державою як “соціально значущі”. Рецензована книга значно виграла б, якщо б дослідник показав причинно-наслідкові зв'язки періоду, що досліджується, з попереднім. Ідеться про з'ясування результатів та наслідків української мирної революції 1989–1991 рр., що відлунюють і досі. Цьому можна було присвятити підрозділ чи параграф.

Загалом же рецензована праця доц. Р.Офіцинського заслуговує на увагу читацької аудиторії, оскільки виконана на належному кваліфікаційному рівні і є гідною відповіддю на підвищений суспільний інтерес до сучасної історії.

В.С.Задорожний (Ужгород)

Götz Aly

Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus. – Frankfurt am Main, 2005. – 444 s.

Гетц Алі

Народна держава Гітлера. Грабунок, расова війна й національний соціалізм. – Франкфурт-на-Майні, 2005. – 444 с.

Серед німецьких істориків, які вивчають похмурий і ганебний період історії своєї країни – 12 років нацистської диктатури – Гетц Алі посідає особливе місце, а його праці привертають увагу не тільки фахівців, але й широкої публіки. Так сталося і з цією книжкою – на неї відгукнулися мало не всі найпомітніші німецькі медіа. Книга Г.Алі “Народна держава Гітлера. Грабунок, расова війна й національний соціалізм” – це, безперечно, нова спроба тлумачення історичного феномена, відомого як “III райх”.

Г.Алі задався простим і цілком природним питанням: у чому причина багаторічних успіхів Гітлера, підтримки його величезною кількістю німців? Яким чином націонал-соціалізм домогся такого високого, сьогодні майже незбагненого, ступеня інтеграції суспільства?

Звичайно, істотною передумовою була насаджувана згори й навмисно розпалювана ненависть проти “неповноцінних”, “інородців”, “євреїв”, “більшовиків” та ін. Однак у попередні десятиліття німці були нею обтяжені не більше, ніж інші європейці, а їхній націоналізм не був більш расистським. Твердження про ранній розвиток у Німеччині своєрідного, притаманного лише їй “винищувального антисемітизму” й ненависті до “чужинців”, на думку Г.Алі, позбавлені сенсу.

Відповідь автора полягає в розумінні нацистського режиму як “послужливої (щодо переважної більшості німців – С.М.) диктатури”. Гітлер, гауляйтери, значна частина міністрів, статс-секретарів та ін. діяли як взірцеві політики-популісти, які постійно дбають про настрої керованих, щодня задаючись питанням – як домогтися їхнього задоволення, поліпшити їхнє самопочуття? Відтак вони щоднини купували їхнє схвалення або принаймні нейтралітет.

Програма “національного соціалізму” була не тільки пропагандистським гаслом – її реалізовували на практиці. Ось перелік переконливих заходів соціальної політики, здійснених до війни: запровадження оплачуваних відпусток для робітників та службовців; подвоєння числа неробочих днів; розвиток масового туризму, у тому числі для робітників; створення першої моделі дешевого “народного” авто; заохочення родин із

дітьми (виплата допомоги) коштом неодружених і бездітних пар; започаткування розвинутої згодом у ФРН системи пенсійного забезпечення; запровадження прогресивного оподаткування. До цього варто додати захист селян від примх погоди й коливань цін на світовому ринку; захист боржників від примусового стягнення боргу шляхом опису й продажу майна (а боржників за помешкання – від виселення). Звісно ж, усе це сприяло популярності режиму.

Під час війни нацистське керівництво, з огляду на уроки 1914–1918 рр., насамперед дбало про продовольче забезпечення населення. Підвищені норми видачі були пов'язані з важкою роботою або особливими, з огляду на стан здоров'я, потребами. Це спричинило ріст симпатій до режиму, що відзначали навіть його опоненти. По-друге (і теж з огляду на уроки минулого), влада доклала зусиль, аби не допустити нестримної інфляції й краху німецької валюти. По-третє, забезпечила родини солдатів грошми (вони одержували 85% чистого заробітку годувальника до призову, тоді як родини британських і американських вояків – менше половини). Військовослужбовці висилали рідним посилки з окупованих країн, відпускники тягли додому мішки, валізи, торби в десятки кілограмів вагою. Із урахуванням платні й постачання військовослужбовців переважна більшість німців жила під час війни краще, аніж до неї. Цей “воєнний соціалістично підсолоджений добробут” дозволяв підтримувати дух мас, спонукаючи їх витіснити зі свідомості злочинне підґрунтя такої політики.

Засоби її здійснення розкривають авторські підрахунки: щонайменше дві третини реальних німецьких доходів під час війни походили з іноземних (окупованих й васальних країн) та “расово чужих” (євреї, іноземні примусові робітники) джерел; третина, що залишилася, поділялася між соціальними верствами німецького суспільства вкрай нерівномірно – 1/3 його (найбільш заможні) вносили 2/3 податкового тягара, тоді як 2/3 (широкі маси) – лише 1/3.

У роки війни більшість (на 1943 р. – 70%) німців – робітники, дрібні службовці, дрібні чиновники – не платили прямих військових податків; селяни мали суттєві податкові пільги; пенсії в 1941 р. були підвищені (це особливо відчули дрібні пенсіонери). Усі пропозиції фінансистів про посилення оподаткування керівництва району відкидало. Зворотним боком цієї політики було підвищене оподаткування буржуазії: 75% внутрішніх німецьких військових податків вносили підприємства й одержувачі високих доходів. Така ж турбота про “благо народу” характеризувала й “генеральний план Ост”, якій передбачав витіснення з європейської частини СРСР “у бік Сибіру” до 50 млн. слов'ян, місце яких повинні були зайняти німецькі колоністи.

Расова теорія нацистів справедливо розцінюється як ідейна підготовка й обґрунтування політики ненависті й масових убивств. Але мільйони німців вона приваблювала іншим боком – обіцянкою рівності всередині нації. Нацизм, показує Г.Алі, дійсно забезпечив німцям найбільшу соціальну рівність і найбільші можливості соціальної мобільності, аніж ті, що були в кайзерівському райху чи у Ваймарській республіці.

Нацистська ідеологія, підкреслюючи розходження поза нацією, пом'якшувала класові розходження всередині неї. Це відчувалося в організаціях “Гітлерюгенд”, Союз німецьких дівчат, при проходженні імперської трудової служби, в партійних організаціях і навіть у вермахті.

Війна прискорила демонтаж соціальних перегородок. Через великі втрати командного складу з жовтня 1942 р. відкрився шлях до офіцерських посад людям без закінченої шкільної освіти. І широкі народні маси сприйняли це із захватом. Відповідно до нюрнберзьких законів 1935 р. нові шлюби між “арійцями” та євреями були заборонені, зате вперше в історії Німеччини офіцер міг одружитися з донькою робітника (звісно, якщо не було біологічних протипоказань).

Отже, резюмує Г.Алі, за допомогою грабіжницької расової війни нечуваних масштабів нацизм забезпечив німцям небачений раніше ступінь добробуту, соціальної рівності й вертикальної соціальної мобільності. Тому-то режим страхітливих масових злочинів був водночас режимом величезної популярності. Відсутність ефективного внутрішнього опору, так само, як і наступного почуття провини, Г.Алі пояснює цією історичною констеляцією.

Новизна такого трактування саме й полягає в розкритті органічного зв'язку “народної” (“соціальної”) держави зі злочинами – на противагу пануючому досі підходу, який інтерпретує моторошні й страхітливі злочини нацизму окремо від тих акцій режиму, що зробили його настільки привабливими для величезної більшості (до 95%) німців.

Головною темою книги, як уже йшлося, є фінансування війни. Бюджетна політика Гітлера, як показує Г.Алі, від самісінького початку була зухвало авантюрно, орієнтова-

ною на майбутні доходи (тому-то з 1935 р. він заборонив публікувати держбюджет). Переозброєння Німеччини, що дозволило ліквідувати безробіття й підвищити купівельну спроможність мас, здійснювалося за рахунок гігантських кредитів, які спричинили стрімке зростання внутрішнього державного боргу. Бюджети зводилися з величезним дефіцитом, і вже до кінця 1937 р. Німеччина стояла на межі банкрутства. Тож вихід було знайдено в зовнішній експансії (аншлюс Австрії, захоплення Судетської області, а згодом і решти Чехословаччини), експропріації євреїв (шляхом накладеної після “Кришталевої ночі” “контрибуції” в розмірі 1 млрд. райхсмарок, а потім і “аризації” єврейської власності).

Фінансування розпочатої війни було організоване нацистським керівництвом (за активної допомоги менеджерів державних і приватних фінансів) як масштабне ошуканство. Нацисти вичавлювали з окупованих країн колосальні контрибуції, руйнуючи цим їхні національні валюти, висмоктували мільйони тонн продовольства для прокорму окупаційних військ і відправлення в Німеччину. Їхнім гаслом було: якщо під час війни хтось повинен голодувати, нехай голодують інші; якщо інфляція неминуча, нехай від неї страждає в першу чергу населення підкорених країн.

Матеріальне стимулювання підвищеного настрою німців за рахунок інших було важливим на кожному етапі правління. Держава перетворилася на колосальну машину для грабунку, а окремі громадяни – на шукачів вигод і пасивно підкуплених. У розпорядженні простих людей опинилися речі, про саме існування яких вони за пару років до того й не підозрювали. І це було лише передчуттям того, яким стане життя по війні, які блага це обіцяє. Зворотним боком була нечиста совість і притлумлене відчуття, що після всього скоєного є лише одна альтернатива – перемогти або загинути.

Із дивовижною для істориків компетентністю Г.Алі простежує фінансово-економічний механізм нацистського грабунку. Якщо в окупованих країнах Західної, Північної й Південної Європи вермахт (за винятком хаосу останньої фази війни) розплачувався за реквізиції й закупівлі “білетами імперської кредитної каси” або місцевою валютою, отже, масштаби пограбування можна хоча б приблизно обрахувати за величиною витрачених грошових сум, то на окупованих територіях СРСР усе було по-іншому: значна частина привласненого оформлялася т.зв. “квитанціями” або взагалі ніяк не оформлялася.

Велике місце в книзі займає аналіз фінансово-економічних наслідків пограбування євреїв в окупованих і залежних країнах. Продаж конфіскованої власності дозволяв викидати на ринки капіталу, нерухомості, речові ринки й у роздрібну торгівлю додаткову кількість благ і таким шляхом частково задовольняти попит на товари щоденного вжитку, а також вартісні й коштовні речі. Звичайно, заподіяні війною й німецьким пограбуванням Європи діри в постачанні населення не могли бути цілковито закриті, але на якийсь час, в якихось місцях – були суттєво зменшені.

На питання: куди ж поділося майно пограбованих, депортованих і замордованих, Г.Алі дає чітку відповідь – їхнє золото, коштовності, годинники, прикраси, одяг, предмети побуту, устаткування їхніх майстерень і крамниць, їхня валюта й цінні папери, будинки та господарські будівлі – усе це було продане місцевому населенню (основні цінності опинилися в руках біржовиків і комерсантів). Ну, а грошовий еквівалент різниці, здебільшого обхідними, шляхами надійшов у німецькі військові каси. Отриманими таким чином грошовими знаками інших країн окупанти оплачували місцеві товари й послуги, необхідні для військ і цивільного населення райху, виплачували платню солдатам.

Ще одним способом експлуатації й пограбування інших народів на користь німців була рабська праця мільйонів іноземних робітників у Німеччині (частина вербувалася добровільно, однак більшість становили пригнані силоміць). Не кажучи вже про те, що праця цих людей оплачувалася гірше рівноцінної праці німців (найбільш дискримінованим робітникам із Польщі й СРСР за рівноцінну працю платили на 15–40% менше), їх обкладали більш високим прибутковим податком, а також особливим податком у розмірі 15% від заробітку. Таким чином, євреї, роми й оstarбайтери платили втричі більше, аніж працюючі поряд німці. Саме тому, а також за рахунок вільнонайманих польських робітників, надходження від прибуткового податку в скарбницю райху в другій половині війни збільшилися вдвічі. Те, що залишалось іноземним робітникам після відрахування податків, соціальних внесків та ін., примусово відправлялося на їхні “ощадні рахунки”, гроші з яких можна було зняти лише після повернення на Батьківщину, тобто після закінчення переможної для Німеччини війни. “Берлінське бюро Центрального господарського банку України”, куди підприємства переводили ці “заощадження”, було, як відзначає Г.Алі, одним із найменувань скарбниці німецького райху.

Такий основний зміст книги Г.Алі. Із ним пов’язаний сюжет, також трактований по-новому – про відносини нацистського керівництва та традиційних еліт (юристів, дипло-

матів, генштабістів, а надто економістів і фінансистів) при втіленні в життя описаної вище політики.

Г.Алі детально простежує роль керівництва й провідних спеціалістів фінансово-господарських відомств – мінфіну, райхсбанку, імперської кредитної каси, інтендантського управління вермахту, – що відігравали велику роль у фінансуванні війни й підготовуванні німців.

Саме чиновники мінфіну та райхсбанку винайшли практику безлічі рахунків, що дозволяла, переводячи награвані гроші з одного рахунку на інший і змішуючи їх із грошми іншого походження, приховати джерело. Система “імперських кредитних білетів” – теж їхнє ноу-хау. Жодних указівок згори не треба було, щоб запровадити порядок, відповідно до якого перекази іноземних робітників їхнім родинам за кордоном виплачувалися не в райхсмарках, а в місцевих валютах відповідних країн. Так само діяли й експерти мінпроду, визначаючи, які групи населення повинні забезпечуватися по вкрай занижених нормах (насамперед євреї, потім – радянські військовополонені, душевнохворі й т.д.). Досить було проголошеного Гітлером принципу: добре те, що корисно для німців, а про методи йому не йдеться.

Між політичним керівництвом і чиновниками-фахівцями іноді виникали розходження в питаннях про те, як швидко і якими методами грабувати Європу. Перші, як правило, орієнтувалися на швидкий ефект, другі ж – на середньотерміновий, прагнучи видоїти корову й дочекатися приплоду, перш ніж відправити її на забій. Нацистські ж ватажки мислили в категоріях політичного виживання. Лейтмотивом їхньої діяльності було за будь-яку ціну та в найкоротші терміни (за кілька тижнів чи місяців) домогтися відповідної мети.

Проте, ці суперечності й породжені ними тертя (картина наскрізь авторитарної держави, на думку Г.Алі, не відповідає дійсності) в підсумку йшли на користь системі. Можливість виявляти розходження й порушувати питання про оптимальний шлях досягнення мети – усе це сприяло високій ефективності системи. Моторошні злодіяння не відбулися б без м'якої корекції й доводки, компетентної верифікації подеколи безглуздо ризикованих, імпровізованих акцій нацистської верхівки, без цього “вбивчого сплаву політичного волюнтаризму й функціональної раціональності”. Співпраця політиків, експертів і більшості населення – саме це, на думку Г.Алі, було причиною всього того, що сталося.

І тут ми повертаємося до основного, найдошкульнішого висновку Г.Алі: “Система була створена для загальної вигоди німців. Кожен – не тільки нацистські функціонери, але 95% німців – належав до “раси панів”, маючи якусь частку в награваному у вигляді грошей у гаманці або імпортованих, закуплених в окупованих, союзних чи нейтральних країнах і оплачених награваними грошми продуктах на тарілці. Жертви бомбардувань носили вбрання знищених євреїв і спали в їхніх ліжках, дякуючи Богові за те, що вижили, а партії й державі – за оперативну допомогу”. “Голокост, – наголошує Г.Алі, – залишиться незрозумілим, якщо його не аналізувати саме як найпослідовніше в сучасній історії масове вбивство з метою пограбування”.

Подібна відповідь на питання про причини того, що відбулося, кардинально розходиться з прийнятими з “національно-педагогічних” міркувань поясненнями, що поклали відповідальність чи то на окремих осіб, чи то на певні угруповання – “біснуватого” харизматичного диктатора та його оточення або на банкірів, керівників концернів, військових і т.д. У НДР, ФРН, Австрії, констатує Г.Алі, застосовувалися різні стратегії самозахисту, але з однією й тією ж метою – забезпечити більшості населення спокійне життя й чисту совість.

Г.Алі цілковито свідомий того, який відповідальний висновок він робить: “Коли я кажу про “німців”, це поняття – також із колективістських узагальнень... Проте, при всій його недосконалості, воно здається мені незрівнянно більш влучним, аніж дуже звужене – “нацисти”. Адже Гітлерові повсякчас удавалося розширяти базу суспільної згоди з його режимом далеко за межі кола членів і прихильників його партії. Авжеж, були німці й німкені, які чинили опір, страждали та гинули в боротьбі; німецькі євреї теж були німцями, розуміли себе німцями (інколи не без гордості). Проте вигоди з аризації мали саме німці (включно з австрійцями), а саме 95% населення райху. Той, хто заявляє, що це були лише затяті “наці”, ухиляється від реальної історичної проблеми”.

Перефразовуючи слова відомого філософа Макса Горкгаймера (“Хто мовчить про капіталізм, не повинен мудрувати про нацизм”), Г.Алі завершує книгу власною максимом: “Той, хто не бажає говорити про вигоди мільйонів простих німців, нехай мовчить про націонал-соціалізм і голокост”.

С.А.Мадієвський (Ахен, Німеччина)